

השפעת התמורות במערכת השיתופית בקיבוץ ובמושב על אופי שימושי הקרקע

פרופ' דוד גרוסמן, ד"ר מיכאל סופר

התמורות שחלו בעשורים האחרונים ביישובים הכפריים הן בגדר מהפכה בכל תחומי החיים, והשפעתן ניכרת היטב בפעילות הכלכלית והמשקית במרחב הכפרי. הביטוי הבולט ביותר לכך הוא הצטמצמות התעסוקה בחקלאות במדינות המפותחות ובהן אף בישראל. לכך מצטרפות תופעות נוספות: השכיחות הגבוהה יחסית של ריבוי תעסוקות במשק הבית וחדירת פעילויות לא-חקלאיות ליישובים הכפריים ולנחלות. השפעתן של התמורות חדרה באופן סוחף למבנה התעסוקה, לבסיס הכלכלי של היישובים הכפריים, לכל אורחות החיים ולעולם הערכים. אפשר לנתח את התמורות כמצרף של תהליכים משניים המהווים יחדיו תהליך דיפרנציאלי רחב. מצד אחד תהליך זה דוחק לשוליים יישובים שונים וכלכלתם, ומצד שני הוא מאפשר פיתוח מהיר של יישובים כפריים אחרים.

כדומה למדינות מערביות אחרות, גם השינויים במרחב הכפרי בישראל התרחשו בהדרגה אך בקצב הולך וגובר. המדיניות המוסדרת התעלמה מהצורך בהתאמות לשינויים, וכאשר התגלו מקרים חריגים ננקטה שיטת 'כיבוי שרפות' נקודתית. המשבר שפקד את המערכת הכפרית מאז מחצית שנות השמונים היה אירוע יוצא דופן בחומרתו, ובגלל אופיו הקשה והבלתי צפוי יצר השלכות כלכליות וחברתיות חריפות. בעקבות חריפות המשבר הכירו המתיישבים בצורך לבחון מחדש את המערכת המבנית בכללותה ואת היחס אל הקרקע על כל היבטיו בפרט.

הנושא המוצג כאן במסגרת המחקרית מורכב, אך השינוי הערכי בסולם הערכים בולט ביותר במה שקשור במרחב הכפרי, ובמיוחד בערך ובמשמעות של הקרקע החקלאית. ערך השמירה של השטחים הפתוחים המיר בתודעה הלאומית את ערך שמירת האדמה החקלאית, וזהו אחד הביטויים לכך. ביטויים קיצוניים יותר הם הנכונות להמיר את ערך הקרקע, כגורם ייצור, בערך הנדל"ני שלה וכן הגברת הביקוש והצריכה לקרקע על-ידי יזמים וצרכנים עירוניים אחרים. השינוי הערכי הוא עוד חלק בתהליך הרחיקה לשוליים, שהרי יותר ויותר רואים בקרקע גורם צריכה, ובמיוחד נכס העומד בבסיס תהליך צבירת הון במשטר צבירה קפיטליסטי מובהק. בהקשר זה, השיתופיות המאפיינת את מרבית היישובים הכפריים בישראל ודרגות החופש המוגבלות שבה הקשו מחד על הבחנה מוקדמת של ההשפעה המצטברת של המשבר, ומאידך יצרו דילמה באופן ההתייחסות אל הקרקע.

הצעת מחקר זו אינה מתיימרת להתמודד עם כל מערכות הגורמים והתהליכים העומדים בבסיס התמורות ביישובים השיתופיים. מטרתה לבחון אך ורק את אלה הקשורים להשפעות הגומלין שבין הגורם השיתופי הקהילתי והערך שלו לבין התמורות הכלכליות-קרקעיות. בחלק הראשון של המחקר נעסוק בגורמי התמורות. השערותנו המרכזית היא שהגורמים להן אינם תוצר של גורמים חיצוניים בלבד (הסביבה החיצונית ליישוב ולמגזר), אלא שהם נעוצים במידה רבה ברכיבים פנימיים-מבניים הקשורים באופי השיתופי הבסיסי של הקהילה הכפרית. בין אלה אפשר לציין תקנות, ניהול, בקרה, כושר אכיפה של התקנות ובעיקר חוסר גמישות מבנית ותגובתית לתנאים כלכליים משתנים. אנו מציעים לסווג, למיין, ומעל לכל, להסביר את הגורמים להישרדות מלאה או חלקית, או לחילופין לתמורה מלאה או חלקית, של סוגי השיתוף ואת הקשר ביניהם לבין התמורות בתפיסת הקרקע ובשימושי הקרקע. בהקשר זה השפעתם של הערכים (האידיאולוגיים) היא, להשערותנו, דו-סטריית. מטרתו המרכזית של המחקר היא לבחון ולהסביר היבטים שונים של התמורות שהתרחשו במערכת השיתופית של הקיבוץ והמושב ואת השפעת הגומלין ביניהן לבין התמורות שהתרחשו בשימושי הקרקע החקלאיים. לשם כך תיבחן מידת תקפותן של השערות הנגזרות מהתמורות שהתרחשו במערכות קומונליות ברחבי העולם וזיקתן להתייבשות השיתופית בישראל. הנחת המוצא היא שהתמורות אינן בהכרח זהות ביישובים שיתופיים דומים וכי יש לצפות אף לשונות תוך-קבוצתית.

הרקע המדעי

תהליכים כלכליים-חברתיים מעין אלו שתוארו לעיל פגעו במערכות הקומונליות ברוב חלקי העולם, אם כי ההשפעות הייחודיות שלהם תלויות בתנאי המקום, בזמן וברכיב האנושי. קומונות כפריות המבוססות על אמונה דתית הצליחו להתגבר על התמורות באופן שונה, ואף מוצלח יותר, מקומונות שאינן מעוגנות בדת. בפרספקטיבה של אופי המשק הלאומי, אפשר לטעון במידה רבה של ביטחון שאין המצב במדינות הקפיטליסטיות המתקדמות דומה למצב במדינות שאינן פועלות בעולם קפיטליסטי מתקדם.

השאלה הבסיסית העומדת למבחן במחקרים מסוג זה היא אילו הם הגורמים הקובעים את מידת ההצלחה של חברות קומונליות לשרוד ולשמור על רכיבי השיתוף בתנאים של כלכלה משתנה מהסוג המאפיין את המצב הדינמי של חמישים השנה האחרונות. השיתוף בקרקע הוא אחד הרכיבים העיקריים של מערכות כלכליות אלה. לעתים קרובות הקרקע היא אף גורם הייצור היחיד המשותף לכל הקהילה הכפרית, אם כי גם שיתוף בעבודה, במים, בתשתיות, או בשיווק, נפוץ למדי. הבעיות והסיכויים להצלחה של שיטות קומונליות בחלקי העולם השונים זכו לדיון בעקבות רעיונותיו של גארט הרדין על 'הטרגדיה של

הקומונס'. ה'טרגדיה', בהקשר של שימוש-יתר בקרקע משותפת, היא תוצר של התגברות הרווח האישי על הרווחה והתועלת הציבורית והקומונלית.

רבים מהמקרים שנחקרו התמקדו בחברות מסורתיות (מקצתן בעולם המתפתח). הקומונליות פותרת בהן בעיות של צורכי קיום בסיסיים. במקרים אלה השיתוף מספק 'אסטרטגיית הישרדות' שאין לה תחליף הולם במסגרת האינדיבידואלית הטהורה. שיתוף מסוג זה אינו בהכרח כוללני. לרוב הוא מיועד לניהולם של משאבים מוגדרים או לפעילויות כלכליות מסוימות. ברוב המקרים, המוצרים הנובעים מהשיתוף הם בבעלות מלאה של בעל המשק. יש דמיון בין חלק מהעקרונות שבבסיס שיטות קומונליות אלה לבין היישוב השיתופי הישראלי.

כדי שהמערכת השיתופית תשרוד, חשוב להגדיר כללים יסודיים לאופן פעולתה של המערכת השיתופית. הכללים אמורים לכלול חוקים, תקנות והסדרים המחייבים את כל חברי הקבוצה השיתופית, אך גם מגדירים את זכויותיהם. ברם, כדי שהקומונה תפעל לאורך זמן, דרושות לה, נוסף על חוקים וכללים, מחויבות של החברים והתאמה בין האינטרסים של החברים לאינטרסים של הקומונה. על הפרט להרגיש שהתרומה שהוא זוכה לה מהארגון מצדיקה את המאמץ, הזמן וההקרכה החומרית והנפשית שהוא משקיע בפעילויות הקומונה. לרכיביה הבסיסיים ודרך פעילותה של הקומונה, כמו גם לבידוד – החלקי או המלא – יש השפעה על הישרדותה.

מרבית הקומונות במדינות המפותחות התפוררו עם הזמן. לתהליך ההתפוררות שלושה גורמים עיקריים: ראשית, השפעת הסכיבה החיצונית ותהליכי ההשתנות בה; שנית, הזדקנות וכרסום במעמד דור המייסדים והעדר תחלופה הולמת בדור ההמשך; שלישית, הרואליות בהוויה של הקומונה – בין רצון ההישרדות כחברה שונה, לבין צורכי קיומה בתור תא כלכלי וחברתי בתוך מערכות כלכליות שבהן האידיאולוגיה של אינדיבידואליזציה הובילה את תהליך הפיתוח.

שיטת המחקר

שאלת המחקר המרכזית היא באיזו מידה היה לתמורות בכלכלה ובשימושי הקרקע חלק בהחלשת השיתופיות וכיצד השפיעה ההיחלשות של דרגת השיתופיות בהתיישבות הכפרית בישראל על האופי וההיקף של התמורות בשימושי הקרקע החקלאיים, על חזירת שימושי קרקע חורגים – שימושים לא-חקלאיים – ועל התפשטותם לתוך היישובים האלה.

ההשערה המרכזית היא שרכיבי היסוד של המערכת השיתופית ביישוב הכפרי בישראל משפיעים על מאפייני הפעילות שלה, והם גם מחזקים ומחלישים את המנגנונים ששומרים על שעתוקה והתאמתה לתנאים משתנים.

שאלה זו תחלק לשאלות-משנה אופרטיביות, ולכל אחת מהן תוצע השערה רלוונטית. השאלות וההשערות יהיו קשורות בסדרה של משתנים תלויים הנגזרים ממספר תחומים – כלכליים, חברתיים, מוסדיים ומרחביים.

בנקודת המוצא אנו מציעים להשתמש בספרות שהרקע התיאורטי מתבסס עליה לשם בחינת הרלוונטיות של השערותינו. הקיבוץ והמושב ישמשו מייצגי ההתיישבות השיתופית בישראל, וההשערות האלה תיבחנה לגביהם. אנו מצויגים רשימה חלקית בלבד של שאלות שהמחקר יתמודד עמן:

1. האם התרחבותה של הכלכלה הגלובאלית, על רכיבי הפעילות שלה ויעדי התוצרת שלה, תואמת את צורכי המשקים השיתופיים שהוקמו כדי לפתור בעיות של קיום בסיסי?
2. האם תהליך ההתמחות, הדורש תשומות מתמחות ויתרונות לגודל בייצור, יכול להתקיים בחיי השיתוף הכפרי, וכיצד הוא משפיע על הקצאת הקרקע הפנים-יישובית?
3. האם אין תהליכי התיעוש בקיבוצים ובמושבים יוצרים דיפרנציאציה תעסוקתית; האם אין הם חותרים תחת בסיס השיתוף? כיצד הם משפיעים על אופי שימושי הקרקע?
4. האם אינדוקטרינציה או אידאולוגיה נוקשה העומדת בבסיס המבנה הכללי הכרחית להעדפת אינטרס הכלל על-פני אינטרס הפרט?
6. האם הקרקע יכולה לשמש משאב משותף לאורך זמן, או שיעילות כלכלית מחייבת הקצאתה מחדש בין המשתמשים הפוטנציאליים?

לשם בדיקת השאלות וניסוח ההשערות עלינו להקדיש חלק ניכר מהמחקר לסריקה מלאה ככל האפשר של הספרות המדעית. במקביל לכך, יבוצעו גם עבודות שטח אחדות. אנו מציעים להעביר שתי סדרות של שאלונים. סדרה אחת תתבסס על שאלון אשר יישלח בדואר למספר רב של מזכירות קיבוצים ומושבים. הסדרה השנייה, ברמת משקי בית פרטניים, תועבר במספר מצומצם של קיבוצים ומושבים. בדרך זו אנו מקווים לקבל תמונה מלאה ככל האפשר של המאפיינים, הסיבות, התוצאות והתמורות. בחירת יישובי המחקר תתבסס על בדיקה מקדמית ותאפשר לבחור הן יישובים המושפעים לטובה מהלחצים האורבניים של מרכז הארץ הן יישובים שתנאי הפריפריה או תנאים אחרים דוחקים אותם

לשוליים הכלכליים של המשק הישראלי. נשתדל לוודא שהיישובים שייבחרו יהיו קרובים במקורם למודל המייצג של היישוב השיתופי, אך מצבם השתנה. לדוגמה: יישובים הנוטים להיות קיצוניים מבחינות שונות; יישובים שזכו להצלחה מרשימה מבחינה כלכלית וחברתית, יישובים שיש בהם שייכות ארגונית (דתית) מסוימת, יישובים שמצבם המשקי או תפקודם החברתי בעייתיים. אנו מודעים לחשיבותם של גורמים אלה וכן להשפעתם של תנאים סביבתיים, כגון טיב המשאבים העומדים לרשות היישוב. ברור, עם זאת, שלא נוכל לבודד לחלוטין את השפעתם של כל הגורמים הייחודיים.

במסגרת איסוף המידע תתקיימה פגישות וייערכו ראיונות (שאלונים פתוחים) עם בעלי תפקידים, אידיאולוגים, כלכלנים ומנהיגי תנועות ההתיישבות, כדי לשמוע את דעתם בעניין אופי התמורות המשקיות והקרקעיות ולבחון באמצעותם את השערותינו בעניין השפעותיהן הכלכליות והחברתיות של התמורות. אנו מקווים שהמידע הלא-כמותי שנצבור בראיונות אישיים מסוג זה יסייע לנו להעריך את טיב המידע הכמותי שמקורו בסקרים שנפיץ בין חברי היישובים כהמשך המחקר.

אנו מקווים שנוכל לאשש בדרך זו את השערותנו שיש זיקת גומלין בין מעגלי התמורה הבאים:

- הדינמיקה המואצת בתחום הכלכלי הטכנולוגי.
- התמורה האידיאולוגית-חברתית והתערעורת הערכים החברתיים שאפיינו את ההתיישבות העובדת עד ראשית שנות השמונים.
- התמורות במדיניות הממשלתית.
- התנאים המשתנים בהם פועלת המערכת השיתופית.

בעקבות המחקר אנו מקווים להציע מודל שבאמצעותו נצביע על מסקנותינו בעניין קשרי הגומלין שבין מעגלי התמורה ובעניין השלכותיהם הכלכליות והחברתיות על אופי שימושי הקרקע והמגמות העתידיות המסתמנות כבר עכשיו.

* פרופ' דוד גרוסמן מהמחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטת בר-אילן הוא כיום פרופסור אמריטוס. ד"ר מיכאל סופר – גיאוגרף כלכלי במחלקה לגיאוגרפיה של אוניברסיטת בר-אילן, לימד בעבר באוניברסיטת תל-אביב ובאוניברסיטה העברית. תחומי מחקריו: תמורות כלכליות במרחב הכפרי בישראל בדגש על המושב, תהליכי תיעוש ויזמות במגזר הערבי וכן נושאי פיתוח מקומי, אזורי ולאומי.